

ԱՆԳՆ-ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԻՐԱՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱԼՄԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ (1941Թ.)

ՀԱՅԿ ՍՈՂՈՄՈՆՅԱՆ

2009 թ. դեկտեմբերի 21-ին ԻԻՀ նախագահ Մահմուդ Ահմադինեժադն իր կառավարությանը հանձնարարեց ստեղծել տնտեսական, պատմական, իրավական և քաղաքական հարցերով փորձագետների խումբ՝ գնահատելու Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին դաշնակից երեք պետությունների՝ Մեծ Բրիտանիայի, ԽՍՀՄ-ի և ԱՄՆ-ի կողմից Իրանին հասցված վնասը¹: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին առնչվող բազմաթիվ աշխատություններում հետազոտողների մեծ մասը չի հիշատակում այն իրադարձությունները, որոնք զգալի ազդեցություն թողեցին պատերազմական և հետպատերազմական իրավիճակի վրա: Դրանցից մեկն էլ անգլո-խորհրդային զորքերի կողմից Իրանի տարածքի ռազմակալման գործողությունն է, որն առավել հայտնի է «Համաձայնեցում» ծածկագրային անվանումով: Հողվածի նպատակն է ներկայացնել և վերլուծել 1941 թվականին Մեծ Բրիտանիայի և Խորհրդային Միության կողմից Իրանի տարածքի ռազմակալման իրական նպատակներն ու դրդապատճառները, ինչպես նաև վերջիններիս հետապնդած հեռահար ծրագրերը, որոնք տարիներ ի վեր արժանացել են հակասական գնահատականների:

Բանալի բառեր - Իրան, Մեծ Բրիտանիա, ԽՍՀՄ, ռազմակալում, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմ, Ռեզա շահ, Անգլո-իրանական նավթային ընկերություն

Իրանի դիրքորոշումը և վարած քաղաքականությունը համաշխարհային պատերազմի սկզբնական շրջանում

Նշված իրադարձությանը վերաբերող պաշտոնական վարկածն այն է, որ գերմանացիներն Իրանի տարածքը լցրել էին իրենց հազարավոր զործակալներով և նպատակ էին հետապնդում գրավել բրիտանական կառավարությանը պատկանող Անգլո-իրանական նավթային ընկերությունը (ԱԻՆԸ), ինչպես նաև Իրանի տարածքն օգտագործելով՝ հարձակվել Բաքվի նավթահորերի վրա: Ստեղծված իրավիճակից ելնելով՝ անգլո-խորհրդային ուժերը, ստանալով Ռեզա շահի մերժումը՝ դիմակայելու նացիստական զործակալության քայքայիչ գործունեությանը, համատեղ ռազմական գործողություն իրականացրին պաշտպանելու ԱԻՆԸ-ն գերմանական ոտնձգությունից, ինչպես նաև ապահովելու

¹ St' u Ahmadijad Demands Compensation for WW2 Invasion, Fox News, January 09. 2010, <http://www.foxnews.com/story/2010/01/09/ahmadijad-demands-compensation-for-wwii-invasion.html>

Լենդ-լիզի² ծրագրով դաշնակիցների կողմից ԽՍՀՄ-ին տրվող ռազմատնտեսական օգնության բեռնափոխադրման անվտանգությունը³:

Սակայն մեր ժամանակներում հասանելի դարձած արխիվային նոր նյութերի և ժամանակակիցների աշխատությունների բազմակողմանի և անկողմնակալ վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս ի հայտ բերելու էական նշանակություն ունեցող նրբություններ, որոնք նշանակալիորեն տարբերվում են տարածված կարծիքից:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկսվելուց օրեր անց՝ սեպտեմբերի 4-ին, Իրանի կառավարությունը հայտարարեց իր չեզոքության մասին: Ռեզա շահն էլ, 12-րդ գումարման մեջլիսի նիստի բացման արարողության ժամանակ անդրադառնալով իր երկրի չեզոքությանը, նշեց, որ Իրանի կառավարությունը կպահպանի բարիդրացիական հարաբերություններ պատերազմող բոլոր կողմերի հետ⁴: Այնուհետև Իրանի ներքին գործերի նախարարությունը հայտարարություն տարածեց, որում խիստ պատժի սպառնալիքով կոչ էր արվում բոլոր իրանահպատակներին, ինչպես նաև Իրանում գտնվող օտարերկրացիներին զերծ մնալ երկրի չեզոքությանը հակասող ցանկացած գործողությունից, ինչպես նաև հակաքարոզությունից⁵:

Իրանի որդեգրած նման քաղաքականությունը պատերազմի սկզբնական շրջանում կարծես թե չէր հակասում գերտերությունների շահերին: Սակայն իրավիճակը կտրուկ փոխվեց 1941 թ. հունիսի 22-ին նացիստական Գերմանիայի կողմից Խորհրդային Միության վրա հարձակումից հետո: Դա նախադրյալներ ստեղծեց անգլո-խորհրդային մերձեցման համար, և ստեղծված իրավիճակում Մեծ Բրիտանիան ու ԽՍՀՄ-ը դարձան դաշնակիցներ: Նրանք անմիջապես դժգոհություն հայտնեցին Իրանի կառավարությանը այդ երկրում աշխատող գերմանացի տեխնիկական մասնագետների գործունեության վերաբերյալ:

Այդ օրերին իրանական «Էթելաաթ» թերթը գրում է. «Ընդամենը մի քանի օր առաջ ԽՍՀՄ-ը և Գերմանիան մտերմիկ հարաբերություններ ունեին, և որոշ արկածախնդիր պաշտոնատար անձինք (բրիտանացիները), ջանալով սրել մեր և ԽՍՀՄ հարաբերությունները, ամեն վայրկյան ջանում էին, որ մեր հյուսիսային հարևանի վարած քաղաքականության հանդեպ անհանգստություն ցուցաբերենք՝ ամեն օր խնդրո առարկա դարձնելով այն հարցը, թե մեր սահմանների հարևանությամբ

² Լենդ-լիզը 1941 թ. մարտի 11-ին ԱՄՆ Կոնգրեսի հաստատած պետական ծրագիր էր, որով Միացյալ Նահանգները պատերազմի ժամանակ իր դաշնակիցներին ապահովում էր ռազմական տեխնիկայով, բժշկական սարքավորումներով, դեղորայքով, սննդով և անհրաժեշտ այլ պարագաներով: Տե՛ս The Lend-Lease Act, <http://www.history.com/topics/world-war-ii/lend-lease-act>

³ Տե՛ս **Трухановский В. Г.** Внешняя политика Англии в период Второй мировой войны (1939-1945), М., 1965, էջ 261:

⁴ Տե՛ս «**نوقی ایرج، ایران و قدرتهای بزرگ در جنگ دوم جهانی، تهران، 1351، ص 28**»

⁵ Տե՛ս **Агаев С. Л.** Иран: Внешняя политика и проблемы независимости. 1925-1941 гг., М., 1971, էջ 305:

ռազմական ուժերի տեղաշարժը կամ ԽՍՀՄ ու Գերմանիայի միջև հավանական պայմանավորվածությունը ի վնաս Իրանի է, իսկ հիմա Բրիտանիան և ԽՍՀՄ-ը նախագգուշացումներ են տալիս Իրանին այն պարագայում, երբ Իրանի նպատակը բացառապես չեզոքություն պահպանելն է՝ ջանալով բարիդրացիական հարաբերություններ ունենալով բոլոր երկրների հատկապես իր հարևանների հետ»⁶:

Դեռևս 1930-ական թվականներից սկսած՝ իրանա-գերմանական տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունները ամրապնդվում էին, տեղի էին ունենում առևտրատնտեսական պատվիրակությունների փոխայցելություններ և սրընթաց աճում էր իրանա-գերմանական առևտրաշրջանառությունը⁷: Եթե 1939-1940 թթ. դա Իրանի ընդհանուր առևտրաշրջանառության 39 %-ն էր, ապա 1940-1941 թթ. այն արդեն կազմում էր 45,5 %⁸: Սակայն դա չէր խանգարում Ռեզա շահին պահպանելու բարիդրացիական հարաբերություններ Գերմանիայի հակառակորդ դաշնակիցների հետ և խստագույնս հետևելու իր կողմից հայտարարված չեզոքության քաղաքականությանը:

Մեծ Բրիտանիայի և ԽՍՀՄ-ի կողմից Իրանին ներկայացված պահանջները ռազմական ներխուժումից առաջ

Հունիսի 26-ին՝ Խորհրդային Միության վրա Գերմանիայի հարձակումից չորս օր անց, խորհրդային կառավարությունը նոտա հղեց իրանական կառավարությանը, որում նշված էր, որ գերմանական գործակալության թողտվությունն անհամատեղելի է 1921 թ. խորհրդա-իրանական համաձայնագրի դրույթներին⁹, և պահանջում էր անհապաղ Իրանից վտարել գերմանացի տեխնիկական բոլոր մասնագետներին՝ մեղադրելով վերջիններիս ԽՍՀՄ-ի դեմ ուղղված քայքայիչ գործունեության մեջ¹⁰: Իսկ հուլիսի 19-ին և օգոստոսի 16-ին արդեն համատեղ նոտաներ հանձնվեցին Իրանի կառավարությանը: Իրանում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ռ. Բուլլարդն Իրանի կառավարությանը ներկայացրեց իր կառավարության պահանջը՝ երկրից անհապաղ վտարել գերմանացի մասնագետներին¹¹: Նույնն արեց նաև Իրանում ԽՍՀՄ դեսպանը¹²: Այնուհետև Լոնդոնից, Դելիից և Բաքվից պարսկերեն ռադիոհաղորդումների միջոցով սկսեցին վարկաբեկել շահին և կառավարությանը, մեղադրել գերմանական «5-րդ շարասյանը»՝ լրտեսական ցանցին

⁶ روزنامه اطلاعات، تیر ماه، سال 1320، 3.

⁷ St' u **Оришев А. Б.** Политика Германии в Иране накануне Второй мировой войны, Новая и новейшая история. М., 2002, № 6, էջ 25-36:

⁸ St' u **Оришев А. Б.** Политика Германии в Иране накануне Второй мировой войны <http://www.rumvi.com/products/ebook.../preview/preview.html>

⁹ 1921 թ. խորհրդա-իրանական պայմանագրի տեքստը տե՛ս Советско-иранские отношения в договорах, конвенциях и соглашениях. М., 1946, էջ 216:

¹⁰ St' u Нота Советского Правительства Иранскому Правительству. Известия. 26.08.1941:

¹¹ St' u **Woodward L.**, British Foreign Policy in the Second World War, London, 1962, էջ 162:

¹² St' u նույն տեղը:

սատարելու համար՝ նշելով, որ գործակալների թիվը հասնում է 5-20 հազարի, ինչպես նաև տարածելով կեղծ տեղեկատվություն իրանական բանակում տիրող դժգոհությունների և երկրում ապրող տարբեր ցեղերի անհնազանդությունների մասին¹³: Ի պատասխան այդ մեղադրանքների՝ իրանական պաշտոնական լրատվական մարմինը հայտարարեց, որ դաշնակիցների հնչեցրած մեղադրանքները փաստերից զուրկ են, գերմանացիների թիվը ծայրահեղ չափազանցված է, ընդամենը 616-ն են, և որ իրանական կառավարությունն ունի այդ տեխնիկական մասնագետների ցուցակը, և նրանց բոլոր քայլերը վերահսկվում են ոստիկանության կողմից¹⁴: Իրանում ամերիկյան արտաքին գերատեսչության հատուկ ներկայացուցիչ Լյուիս Դրեյֆուսը, պետքարտուղարությանն ուղղված իր գաղտնի նամակում տեղեկացնելով վերոնշյալ իրադարձությունների մասին, հավելում է, որ բրիտանական կողմի զգուշացումներն Իրանին «նյարդերի պատերազմի» մաս են՝ ավելի խիստ միջոցների նախերգանք¹⁵:

Իրանցի հետազոտող Նասրուլլահ Ֆաթեմին, «Նավթային դիվանագիտություն» աշխատության մեջ ներկայացնելով Ռեզա շահի օրոք վարչապետ Ալի Մանսուրի հուշերը, նշում է. «Շահն անկեղծորեն հույս էր փայփայում, որ դաշնակիցները կասեն, թե որն է իրենց իրական նպատակը: Նա շատ ուրախ կլիներ՝ որոշ պայմանավորվածություն ձեռք բերվեր դաշնակիցների հետ երկրի երկաթուղին և ճանապարհները դաշնակիցների տրամադրության տակ դնելու պայմանով՝ դրա դիմաց ստանար որոշակի վարձատրություն»¹⁶:

Այդ ընթացքում դաշնակիցների ռազմական նախապատրաստությունները շարունակվում էին: Ուինսթոն Չերչիլի հուշերում նշված է, որ դեռևս հուլիսի 22-ին Արևելքում տեղակայված բրիտանական ռազմական ուժերի գլխավոր հրամանատար է. Քուինսանին հրաման էր ուղարկվել՝ պատրաստվելու ռազմակալել Իրանի Աբադան նահանգի նավթագտարաններն ու նավթահորերը, ինչպես նաև Խանաքինի ուղղությամբ գտնվող երկու հարյուր հիսուն մղոն հաստվածը¹⁷: Չերչիլի հիմնական նպատակը Անգո-իրանական նավթային ընկերության պաշտպանությունն էր, քանզի հենց ԱԻՆԸ-ն էր ապահովում բրիտանական նավատորմը վառելիքով Միջերկրական ծովում և Հնդկական օվկիանոսում, ինչպես նաև՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքում գտնվող

¹³ Տե՛ս **Lenczowski G.**, *Russia and the West in Iran, 1918-1948*, New York, 1949, էջ 168, **Annabelle Sreberny and Massoumeh Torfeh**, *The BBC Persian Service 1941-1979*, *Historical Journal of Film, Radio and Television*, Vol. 28, No. 4, 2008, էջ 519:

¹⁴ Տե՛ս 31.07.1941 اطلاعات

¹⁵ Տե՛ս *The British Commonwealth; the Near East and Africa*, The Minister in Iran (Dreyfus) to the Secretary of State, telegram No.740.001 Foreign relations of the United States diplomatic papers, (այսուհետ՝ FRUS), 1941, Volume 3, էջ 386:

¹⁶ **Fatemi S. N.**, *Oil Diplomacy*, New York, 1954, p. 189.

¹⁷ Տե՛ս **Churchill W. S.**, *The Second World War, The Grand Alliance*, Vol. 3, New York, 1950, էջ 406:

բրիտանական բանակի պահանջները¹⁸:

Միանշանակ պարզ է, որ օգոստոսի 16-ի համատեղ նոտան զուտ ձևական էր: Սակայն շահն այնուամենայնիվ համոզված էր, որ բրիտանացիները երբեք չեն ներխուժի Իրան, իսկ ռուսներն էլ բավականին ծանր վիճակում են գտնվում տարբեր ռազմաճակատներում¹⁹: Այդ տարիների ԱՄՆ պետքարտուղար Քորդել Հալն իր հուշերում գրում է. «Ե՛վ բրիտանացիները, և՛ իրանական կառավարությունը մեր օգնությունն էին ակնկալում: Բրիտանացիները ցանկանում էին, որ մենք պաշտպանենք անգլո-խորհրդային նոտան ընդդեմ Իրանի, որը պահանջում էր գերմանացիների արտաքսումը երկրից. այդուհանդերձ հրաժարվելով առնչակցել մեր կառավարությանը այդ միացյալ նոտայի հետ՝ ես կարգադրեցի Թեհրանում նախարար Դրեյֆուսին իրանցիներին հայտնեն մեր անկեղծ հույսը, որ Իրանի կառավարությունը կձեռնարկի բոլոր այն միջոցները, որոնք կխափանեն նացիստական ակտիվության տարածումը»²⁰:

Այնուամենայնիվ, Ռեզա շահն օգոստոսի 22-ին կարգադրեց վարչապետ Մանսուրին շտապ իրականացնել բոլոր այն գերմանացիների արտաքսումը, որոնց ծառայություններն այնքան էլ նշանակալից չեն իրանական արդյունաբերության համար: Մանսուրը նշում էր, որ շահը չէր պատկերացնում, թե ընդամենը յոթ հարյուր գերմանացի տեխնիկները, որոնք գտնվում էին ոստիկանության խիստ ուշադրության ներքո, ինչպես կարող էին վտանգել Իրանի չեզոքությունը՝ գործելով ընդդեմ բրիտանական և ռուսական շահերի²¹:

Օգոստոսի 24-ին, ի զարմանս իրանական կառավարության, բրիտանական և խորհրդային կառավարությունների կողմից խիստ և սպառնալից ոճով նոտա հանձնվեց Իրանին: Բրիտանական նոտայում նշվում էր, որ ստեղծված իրավիճակից ելնելով՝ իրենց կառավարությունը ստիպված է դիմել խիստ միջոցների՝ պաշտպանելու իր կարևոր շահերը: Խորհրդային կողմը նույնպես իր նոտայում հայտնում էր խիստ միջոցների դիմելու մասին՝ կրկին վկայակոչելով 1921 թ. խորհրդա-իրանական պայմանագրի 6-րդ կետը²²:

Իրանի վերջին շահ Մոհամմադ Ռեզա Փահլավին, իր հուշերում անդրադառնալով դաշնակիցների հղած վերջնագրերին, բավականին դիպուկ նշում է. «Վերջերս վերանայելով դաշնակիցների բողոքաշունչ ծանուցագրերը, որ այն օրերին ներկայացրել էին հորս՝ զգացի, որ երեխայական են և կապվում են մանրուքների: Նրանց ընդհանուր մոտեցումը սահմանափակվում է գերմանացի հպատակների ներկայությամբ Իրանում: Ոչինչ չի ասվել ավելի ծանրակշիռ նպատակների, այն

¹⁸ Տե՛ս **Трухановский В. Г.**, նշվ. աշխ., էջ 261:

¹⁹ Տե՛ս **Fatemi S. N.**, նշվ. աշխ., էջ 190:

²⁰ **Hull C.**, *The Memoirs of Cordell Hull*, Volume 2, New York, 1948, p. 1501.

²¹ Տե՛ս *The Minister in Iran (Dreyfus) to the Secretary of State*, telegram 740.0011, FRUS, 1941, vol. 3, էջ 411; **Fatemi S. N.**, նշվ. աշխ., էջ 189:

²² Տե՛ս Нота Советского Правительства Иранскому Правительству. Известия. 26.08.1941:

է՝ Ռուսիային ռազմամթերք հայթայթելու գծով ճանապարհի բացելու, գերմանական ուժերի մուտքը դեպի Միջին Արևելքի նավթառատ շրջանները կանխելու և նման հարցերի մասին»²³:

Իրանի տարածք ներխուժման ռազմական գործողությունը

Անգլո-խորհրդային ռազմական համատեղ գործողությունը, որը ստացավ «Համաձայնեցում» ծածկանունը, սկսվեց 1941 թ. օգոստոսի 25-ին: Առավոտյան ժամը 4:30 րոպե բրիտանական և խորհրդային զինված ուժերը՝ համապատասխանաբար հարավից և հյուսիսից, անցան իրանական սահմանը: Բրիտանական կողմը գեներալ Արչիբալդ Ուելվիլի ընդհանուր հրամանատարությամբ գրոհեց երկու ուղղությամբ. առաջինը՝ Բասրայից դեպի Աբադանի և Ահվազի նավթահորերը, իսկ երկրորդը՝ Բաղդադից դեպի Խանաբին²⁴: Բրիտանական մի առանձին ստորաբաժանում էլ գեներալ Ուիլյամ Սիլմի հրամանատարությամբ, օդուժի աջակցությամբ գրոհեց Պարսից ծոցի Բանդար Շահպուր նավահանգիստը և առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու շարժվեց Շահաբադի ուղղությամբ²⁵:

Խորհրդային ուժերի ռազմական գործողության ընդհանուր ղեկավարն էր Անդրկովկասյան ընդհանուր ռազմաճակատի հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Դմիտրի Կոզլովը, որի ենթակայության տակ էին գտնվում 44, 45, 46 և 47-րդ համագորային բանակները: Ռազմական գործողությանը մասնակցում էր նաև Կասպից ծովի ռազմական նավատորմը՝ ծովակալ Ֆ.Ս. Միդելնիկովի հրամանատարությամբ²⁶: Խորհրդային բանակը, Խորհրդային Ադրբեջանի կողմից անցնելով Արաքս գետը, գրոհեց Նախիջևան, Խոյ, Թավրիզ, Ջուլֆա ուղղությամբ: Իրանական սահմանապահ զորքերն անակնկալի գալով չկարողացան լուրջ դիմադրություն ցույց տալ, և դաշնակիցների ռազմական ուժերը, Իրանի հարավում և հյուսիսում արագորեն ճնշելով դիմադրության թույլ օջախները, սկսեցին խորանալ երկրի տարածք: «Համաձայնեցում» գործողությունը սկսվելուց շատ չանցած՝ Ալի Մանսուրի կառավարությունը հրաժարական տվեց, իսկ նորանշանակ վարչապետ Ալի Ֆորուզին հրաման տվեց դադարեցնել դիմադրությունը²⁷: Համատեղ ռազմական գործողության արդյունքում դաշնակիցների կորուստներն աննշան

²³ Մ. Ռ. Փահլավի, Առաքելություն հայրենիքիս համար, Թեհրան, 1973, էջ 146:

²⁴ Sté u **Eshraghi F.**, The Immediate Aftermath of Anglo-Soviet Occupation of Iran in August 1941, Middle Eastern Studies, Vol. 20., No. 3, July 1984, էջ 325, ինչպես նաև՝ **Stewart A. Richard**, Sunrise at Abadan, The British and Soviet Invasion of Iran, 1941, New York-Westport, Connecticut-London, 1988, էջ 109-110, **Ward R. Steven**, Immortal, A Military History of Iran and Its Armed Forces, Georgetown University Press, Washington, 2009, էջ 156:

²⁵ Բրիտանական ռազմածովային ուժերի կողմից ռազմական գործողության մանրամասն նկարագրությունը և ռազմական ուժերի դասավորությունը տե՛ս The War Office, Despatch on operations in Iraq, East Syria and Iran from 10th April, 1941 to 12th January, 1941, The London Gazette, 1946, էջ 4098:

²⁶ Խորհրդային զորքերի տարբեր ստորաբաժանումների ամբողջական ցուցակը տե՛ս ԿԿԵԴ СССР, Ввод войск в Иран, 1941 год, https://vk.com/topic-54199714_28621636

²⁷ Sté u **Kirk G.**, The Middle East in the War. London-New York-Toronto. 1954, էջ 136:

էին: Համաձայն բրիտանական գորքերի հրամանատարներից գեներալ Ուիլյամ Սլիմի տեղեկությունների՝ բրիտանացիները տվեցին 22 սպանված, 50 վիրավոր և կորցրին մեկ տանկ: Խորհրդային կողմը տվեց 40 սպանված, կորցրեց 3 տանկ: Իրանական կողմի կորուստները կազմեցին 800 սպանված, 200 վիրավոր, 6 տանկ, 6 ինքնաթիռ²⁸:

Դաշնակիցների ռազմական գործողության հենց առաջին օրը Ռեզա շահը նամակով դիմեց ԱՄՆ նախագահ Ֆրանկլին Ռուզվելտին՝ հայտնելով դաշնակիցների կողմից Իրանի տարածք ապորինի ներխուժման մասին, և խնդրեց նրան միջնորդել՝ դադարեցնելու այն²⁹: Ռուզվելտը խուսափողական պատասխան տվեց՝ ասելով, որ գործողությունն ուղղված չէ Իրանի ժողովրդի դեմ, այլ միայն ստեղծված իրավիճակում նացիստական ագրեսիային դիմակայելու միջոց է³⁰:

Ինչպես նշում է իրանցի հեղինակ Հասան Ղոդսին, գահից հրաժարվելու մտադրության մասին շահն առաջին անգամ հայտնել էր դեռ 1941 թ. օգոստոսի 26-ին՝ նախարարների խորհրդի նիստում³¹: Մակայն որոշ ժամանակ անց փորձեց ամերիկյան խորհրդական Լ. Դրեյֆուսի միջոցով պայմանավորվել բրիտանացիների հետ: Սեպտեմբերի 6-ին Ռեզա շահը հրավիրեց Դրեյֆուսին և խնդրեց նրան հաղորդել Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ռ. Բուլլարդին, որ նա գերմանացիներին չի համակրել, և որոնց հետ հարաբերություններում տարբեր հարցերի շուրջ տարաձայնություններ է ունեցել, և որ պատրաստ է իր ջանքերը ներդնել նրանց դեմ համատեղ պայքարում³²: Մակայն այդ բոլոր ձեռնարկումները ոչ մի օգուտ չտվեցին, և սեպտեմբերի 16-ին Ռեզա շահը հրաժարվեց գահից՝ հոգուտ իր 22 -ամյա որդու՝ Մոհամմադի Ռեզայի, որը պիտի գահակալեր Մոհամմադ Ռեզա Փահլավի անունով: Բրիտանիայի դեսպան Բուլլարդն իր հուշերում նշում է, որ Ռեզա շահի՝ գահից հրաժարվելու պատճառը խորհրդա-բրիտանական գորքերի շարժն էր դեպի Թեհրան³³՝ նախաձեռնված բրիտանական կառավարության կողմից, որի նպատակը Գերմանիայի և իր դաշնակիցների դիվանագիտական առաքելությունների արագ արտաքսումն էր³⁴:

Իրանցիները երբեք չէին սպասում, որ բրիտանացիների կողմից հարձակման կենթարկվեին: Շահն ու իր կառավարությունը առերևույթ

²⁸ St u The London Gazette. 14 August. 1946, էջ 4100:

²⁹ St u The Shah of Iran (Reza Shah Pahlavi) to President Roosevelt, Telegram No. 740. 0011. FRUS. 1941, Vol. 3, էջ 419:

³⁰ St u President Roosevelt to the Shah of Iran (Reza Shah Pahlavi). Washington, September 2, 1941. FRUS, 1941, Vol. 3, էջ 446:

³¹ St u . ٢٨١. ص. ١٣٤٢، جلد دوم، تهران، ١٣٤٢، ص. ٢٨١.

³² St u The Minister in Iran (Dreyfus) to the Secretary of State. Tehran, September 7. FRUS, 1941, Vol. 3, էջ 454:

³³ St u **Bullard S. R.**, Britain and the Middle East, London, 1951, էջ 134:

³⁴ St u Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг., т. 1, էջ 389:

միշտ էլ բարեկամական էին տրամադրված բրիտանական կառավարության հանդեպ, և դ՛Արսիի կոնցեսիայի երկարաձգումն արդեն իսկ դիտվում էր որպես բրիտանական պահանջների ընդունում և կապիտուլյացիա³⁵: Ինչպես նշում է Ֆաթեմին, շահը, դեռ օգոստոսի 16-ին ելույթ ունենալով իր գեներալների առջև, ակնարկել էր ռուսական հնարավոր հարձակման մասին, բայց նա համոզված էր, որ բրիտանացիները կանեն ամեն ինչ՝ կանգնեցնելու այն: Նա չէր կարողանում հասկանալ, թե ինչպես բրիտանացիները կարող են թույլ տալ, որ կոմունիզմը նվաճի Իրանը և դրանով վարակի ամբողջ Միջին Արևելքն ու Հնդկաստանը³⁶:

Առաջին հայացքից կարծես իրոք տարօրինակ էր բրիտանացիների վարքագիծը՝ կապված Միջին Արևելքում սովետական ազդեցության տարածման թողտվության հետ, սակայն բանն այն է, որ իրականում բրիտանական կողմը չէր էլ կարող ենթադրել, որ Խորհրդային Միության դիմադրությունը գերմանացիներին երկար կտևի: Ինչպես նշում են բրիտանացի հեղինակներ Ջ. Բաթլերն ու Ջ. Գուայերը, քանի որ գերմանացիների հիմնական ուժերը կենտրոնացված էին Խորհրդային Միության դեմ, ենթադրվում էր, որ նրանց ռազմական արշավը Իրան երկար չպիտի տևեր, և սեպտեմբերին Կարմիր բանակը կարող էր ամբողջովին ջախջախված լինել³⁷: Այսինքն, Իրանի տարածքը համատեղ ռազմակալելուց հետո Խորհրդային Միությունը ստիպված էր լինելու իր գորքերը դուրս բերել Իրանից, և այդ դեպքում բրիտանական կողմը կարող էր շատ հեշտությամբ իր ձեռքում կենտրոնացնել վերահսկողությունը Իրանի ամբողջ տարածքում, սակայն այդ հարցում իրենց հաշվարկների մեջ ակնհայտորեն սխալվեցին³⁸:

Լիարժեքորեն հասկանալու համար, թե որն էր շահի հանդեպ բրիտանացիների անվստահության և նրան գահից հեռացնելու իրական պատճառը, անհրաժեշտ է դիտարկել շատ կարևոր մի հանգամանք ևս: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը սկսվելուց կարճ ժամանակ անց՝ 1940 թ. հուլիսին, Իրանի ֆինանսների նախարարը նոտա հղեց ԱՄՆԸ-ին, որում պահանջում էր լրացուցիչ վճարել 1938 և 1939 թվականների համար 1,2 մլն ֆունտ սթերլինգ, որպեսզի վճարումները հասցվեն 1937 թ. մակարդակին, և, անկախ նավթահանման շրջանառությունից ու ընկերության եկամուտներից, 1940 և 1941 թվականների համար երաշխավորել 4 մլն ֆունտ սթերլինգ, իսկ տվյալ առաջարկը մերժելը կարող է հանգեցնել կոնցեսիայի չեղարկմանը:

³⁵ 1933 թ. Անգլո-պարսկական նավթային ընկերության և իրանական կառավարության միջև նոր կոնցեսիոն պայմանագրի մասին տե՛ս **Վ. Բայբուրդյան**, Իրանի պատմություն, Եր., 2006, էջ 625: Ինչպես նաև **Англо-иранское соглашение 1933 года, 29 апреля, Документы XX века**, <http://doc20vek.ru/node/3545>

³⁶ Տե՛ս **Fatemi S. N.**, նշվ. աշխ., էջ 191:

³⁷ Տե՛ս **Батлер Дж., Гуйер Дж.**, Большая стратегия. М., 1967, էջ 144:

³⁸ Իրականում միայն Ռուզվելտն էր հավատում, որ եթե ռուսները դիմանան մինչև հոկտեմբեր, ապա ռուսական ձմեռը կօգնի նրանց: Տե՛ս **Sherwood R. E.**, Roosevelt and Hopkins: An Intimate History. New York, 1950, էջ 303-304:

Մի քանի շաբաթ տևած բանակցություններից հետո համաձայնություն ձեռք բերվեց, որ Իրանին հասկացվող գումարը կազմի տարեկան 4 մլն ֆունտ սթերլինգ³⁹: Անդրադառնալով խնդրին՝ այդ տարիներին Իրանում աշխատած ԱՄՆ ԿՀՎ հատուկ գործակալ Դոնալդ Ուիլբերը նշում է. «Ներքաշված լինելով կենաց-մահու պայքարի մեջ՝ բրիտանական կառավարությունը ստիպված էր զիջել շահի պահանջներին՝ ավելացնելու Իրանին հասկացվող գումարի չափը, սակայն այդ քայլը թշնամանք առաջացրեց Ռեզա շահի հանդեպ, որը նպաստեց նրա անկմանը: Բրիտանացիները երբեք չներեցին շահին»⁴⁰:

Ի հավելումն դրա՝ նույն՝ 1940 թ. սկզբին շահն անակնկալ այցելություն կատարեց Իրանի Խուզիստան նահանգ, որտեղ և գտնվում էր ԱԻՆԸ: Վերադառնալուց հետո նա իր ներքին գործերի նախարարին պատժեց նավթաշրջաններում տիրող իրավիճակի համար: Բանն այն էր, որ, ինչպես շահին գաղտնի զեկուցել էին, բրիտանացի աշխատակիցների թիվը չափից դուրս աճել էր նավթարդյունաբերության շրջաններում: Պարզվեց, որ այդ նոր աշխատողների հիմնական մասը, ընդ որում, բանակի սպաներ են՝ նշանակված կարևոր պաշտոնների Աբադանում և Մասջեդ-է Մուլեյմանում: Իրանական կառավարության պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ Իրանում էր գտնվում Մեծ Բրիտանիայի 2590 քաղաքացի⁴¹:

Շահն արտաքին գործերի նախարարությանը հրամայեց ԱԻՆԸ-ի բրիտանացի աշխատակիցներին մուտքի վիզա չտրամադրել: Նա նույնիսկ սպառնաց անհրաժեշտության դեպքում ամբողջ շրջանում մտցնել ռազմական դրություն: Խուզիստանի դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Շահբախթին հրաման ստացավ ավելի կոշտ քաղաքականություն վարել և ստիպել ընկերության աշխատակիցներին ենթարկվելու երկրի կարգուկանոնին⁴²: Բրիտանացի մի քանի նավաստիներ հարբեցողության և անհարիր պահվածքի համար դատապարտվեցին վեցամսյա կալանքի, սակայն որոշ ժամանակ անց Ռեզա շահը, մտավախություն ունենալով, որ նավաստիների ձերբակալության հետևանքով ծագած դժգոհությունը բրիտանական նավթակիր տանկերների անձնակազմի շրջանում կարող է խանգարել Աբադանից Իրանական նավթը տեղափոխելուն, կարգադրեց ազատել ձերբակալվածներին⁴³:

Հավելենք, որ բրիտանական կառավարությունն այդպես էլ չհաստատեց Իրանին հասկացվող ֆինանսական համաձայնությունը: Այդ առթիվ Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Էնթոնի Իդենը վարչա-

³⁹ Տե՛ս **Fatemi N. S.**, նշվ. աշխ., էջ 187: **Kirk G.**, նշվ. աշխ., էջ 131-132: **Elwell-Sutton L.P.**, *Modern Iran*. London, 1941, էջ 159:

⁴⁰ **Wilber D. N.**, *Contemporary Iran*. New York, 1963, p. 80.

⁴¹ . 1941. 08. 08 روزنامه اطلاعات

⁴² Տե՛ս **Fatemi N. S.**, նշվ. աշխ., էջ 187:

⁴³ Տե՛ս **Bullard R.**, *The Camels Must Go. An Autobiography*. London, 1961, էջ 220-221:

պետ Չերչիլին գրեց. «Ես հանգել եմ այն եզրակացության, որ մենք իրանական նավթահորերը պաշտպանելու համար ավելի շատ զորք պիտի կենտրոնացնենք Իրաքում. եթե նույնիսկ սկսենք կիրառել տնտեսական ճնշումներ, իրավիճակը կմնա նույնը, մինչև չունենանք ռազմական բավարար ներկայություն»⁴⁴: Ակնհայտ է, որ Իրանի նկատմամբ ռազմական գործողությունն արդեն վաղորոք ծրագրված էր, և մյուս զգուշացումներն ու սպառնալիքները պարզապես ձևական էին:

Իրանի տարածքը ռազմակալելուց և Ռեզա շահին գահընկեց անելուց հետո դաշնակիցներին մնում էր անել մի շատ կարևոր քայլ՝ ևս այդ ամենին օրինական բնույթ հաղորդել, որը հնարավոր էր միայն եռակողմ պայմանագրի միջոցով:

1942 թ. հունվարի 29-ին Թեհրանում ԽՍՀՄ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և Իրանի միջև կնքվեց ինը կետից բաղկացած պայմանագիր, որը ստորագրեցին Իրանում ԽՍՀՄ արտակարգ և լիազոր դեսպան Ա. Սմիրնովը, Իրանում Մեծ Բրիտանիայի արտակարգ և լիազոր նախարար Ռ. Բուլլարդը և Իրանի արտաքին գործերի նախարար Ա. Սոհեյլին⁴⁵: Համաձայն պայմանագրի դաշնակիցները պարտավորվում էին հարգել Իրանի տարածքային ամբողջականությունը, ինքնիշխանությունն ու քաղաքական անկախությունը: Բացի այդ՝ դաշնակիցները պարտավորվում էին նաև իրենց հասանելի բոլոր միջոցներով պաշտպանել Իրանը գերմանական կամ որևէ այլ երկրի ռոնձգությունից և այդ նպատակով իրավունք էին ձեռք բերում Իրանի տարածքում պահելու ցամաքային, ռազմածովային և ռազմաօդային ուժեր այն քանակով, որ անհրաժեշտ էին գտնում: Դաշնակիցները անսահմանափակ իրավունք էին ստանում ամբողջ Իրանով մեկ շահագործելու երթուղիները՝ ներառյալ երկաթգիծը, ճանապարհները, գետերը, օդակայանները, նավահանգիստները և այլն: Պայմանագիրը սահմանում էր նաև, որ դաշնակիցների զորքերը պետք է դուրս բերվեն Իրանից ոչ ուշ, քան Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների դեմ ռազմական գործողությունների ավարտից հետո վեց ամսվա ընթացքում⁴⁶:

Մասնագետների մեծ մասի կարծիքով՝ պայմանագրի նպատակը ռազմակալմանը օրինական բնույթ հաղորդելն էր: Համաձայնելով նրանց հետ՝ կարծում ենք, որ, բրիտանական շահերից բխելով, այն նաև միտված էր զսպելու Խորհրդային Միության կողմից ռազմակալման և Իրանում մշտական ամրապնդման քայլերը, ինչի վկայությունը հետագա զարգացումներն են:

Նման մտավախություն ունենալով՝ դեռ 1941 թ. օգոստոսի 30-ին Մոսկվայում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Սթաֆֆորդ Քրիփսը հայտնել էր արտգործնախարարությանը, որ Իրանի հյուսիսային շրջաններում

⁴⁴ Fatemi N.S., նշվ. աշխ., էջ 187-188:

⁴⁵ St u Договор о Союзе между Союзом Советских Социалистических Республик, Великобританией и Ираном. Известия, 30 января, 1942:

⁴⁶ St u նույն տեղը:

խորհրդային երկարատև ռազմակալումը կարող է շատ վտանգավոր լինել, նամանավանդ որ խորհրդային կողմն այդ հատվածում սկսել էր արդեն քայլեր ձեռնարկել ձկնորսական իրավունք ձեռք բերելու համար: Քրիպսը կարծում էր, որ ռազմակալումը սահմանափակելու լավագույն միջոցը իրանական կողմի հետ համաձայնագիրն է: Եվ նա այդ հարցում փոքր դեր չխաղաց⁴⁷:

Մեծ ուշադրության է արժանի Ու. Չերչիլի և Ի. Ստալինի նամակագրությունը: Ստալինը պահանջում էր Չերչիլից 25-30 դիվիզիա իջեցնել Ռուսաստանի հյուսիսային հատված՝ մասնավորապես Արխանգելսկ, կամ անցկացնել Իրանի տարածքով դեպի ԽՍՀՄ հարավային սահմանները՝ ռազմական համագործակցության համար: Դրան ի պատասխան՝ Չերչիլը նշում է. «Մեր շահերն այստեղ (Իրանում) համընկնում են հետևյալում, առաջին՝ դեպի Արևելք գերմանական ներթափանցման դեմ պատնեշ ստեղծելը և երկրորդ՝ դեպի Կասպից ծովի ավազան բեռնափոխադրման միջանցք ապահովելը: Եթե ձեզ ցանկալի է հետ կանչել Իրանում գտնվող հինգ կամ վեց ռուսական դիվիզիաները, որպեսզի դրանք օգտագործվեն ռազմաճակատում, ուրեմն մեզ վրա ենք վերցնում ամբողջ պատասխանատվությունը կարգուկանոն հաստատելու և բեռնափոխադրման երթուղու անվտանգությունն ապահովելու համար: Ես խոստանում եմ Բրիտանիայի անունից, որ մենք չենք ձգտի ռուսական շահերի հաշվին որևէ օգուտ քաղել ինչպես պատերազմի ընթացքում, այնպես էլ դրանից հետո: Ամեն դեպքում՝ շատ շտապ եռակողմ համաձայնագիր կնքելը անհրաժեշտ է ներքին անկարգություններից խուսափելու համար, որոնք կարող են հանգեցնել մատակարարման երթուղիներով բեռների փոխադրման դադարեցմանը»⁴⁸:

Չերչիլի նամակից ակնհայտ է դառնում, որ բրիտանական կողմն արդեն մտավախություն ուներ, որ խորհրդային ռազմակալումը Իրանում կարող է երկար տևել և ունենալ վատ հետևանքներ, ուստի շուտափույթ համաձայնագիր կնքելու հարցում, որում կնշվեին ռազմակալման ժամկետները, առաջին հերթին շահագրգռված էր բրիտանական կողմը. դա նրա շահերից էր բխում:

Այսպիսով, բերված փաստարկների հիման վրա կարելի է եզրակացնել.

- Բրիտանական կառավարությունն էր առաջարկել Խորհրդային Միությանը՝ ներխուժել Իրան և այն ռազմակալել:

- Առաջարկը հիմնված էր այն հաշվարկի վրա, որ Իրանի երկկողմանի ռազմակալումը շատ ավելի հեշտ ու արդյունավետ կլիներ ռազմական տեսանկյունից, քանի որ մյուս զորամիավորումները պատերազմում էին տարբեր ռազմակաճատներում, սակայն բրիտանական

⁴⁷ Sté u Eshraghi F., նշվ. աշխ. էջ 328:

⁴⁸ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой отечественной войны 1941-1945гг., т. 1 (июль 1941-ноябрь 1945г.). М., 1986, с. 39.

կողմը սխալվեց այն հարցում, թե Խորհրդային Միությունը երկար չի դիմանա գերմանական ռազմական հզոր մեքենայի ճնշմանը, առաջիկա մի քանի ամսում պարտություն կկրի և օրհասական պահին ստիպված կլինի զորքերը դուրս բերել Իրանից: Այդ դեպքում Իրանում կհաստատվեին միայն Մեծ Բրիտանիայի ռազմական ներկայությունն ու վերահսկողությունը:

- Խորհրդային Միությունն էլ իր հերթին երբեք չէր դադարել հետաքրքրություն ցուցաբերել Իրանի հյուսիսում գտնվող նավթային պաշարների նկատմամբ, և իր անվտանգության սպառնալիքի չեզոքացման պատճառաբանությամբ Իրանի ռազմակալումը հրաշալի առիթ էր վաղեմի երազանքն իրականացնելու, ինչպես նաև Իրանի հյուսիսային հատվածը՝ Ատրպատականը, բուն Իրանից բաժանելու և ԽՍՀՄ-ին կցելու համար:

- Բրիտանացիների հիմնական նպատակն էր նավթահորերի վերջնական գրավումը:

- Տվյալ ժամանակաշրջանում գերմանացիներին բացահայտ աջակցելու և սատարելու՝ Ռեզա շահին ներկայացվող մեղադրանքը բացարձակապես անհիմն էր, և գերմանացի 700 տեխնիկական մասնագետները, որոնց թվում էին նաև նրանց կանայք և երեխաները, չէին կարող երբեք սպառնալ Բրիտանիայի կամ ԽՍՀՄ-ի անվտանգությանը:

- Ռեզա շահին գահից հեռացնելու պատճառը հիմնականում նավթի գների շուրջ ծագած տարաձայնություններն էին Մեծ Բրիտանիայի հետ, և վերջինիս պատեհ առիթ էր պետք, որը և դարձավ Գերմանիայի կողմից ԽՍՀՄ-ի վրա հարձակումը:

- Ռազմակալումից հետո եռակողմ համաձայնագրի կնքման նախաձեռնողը և հիմնական շահագրգիռ կողմը բրիտանական կառավարությունն էր, քանզի մտավախություն կար, որ Խորհրդային Միությունը կարող է հիմնովին ամրապնդվել Իրանում:

АЙК СОГОМОНЯН – Оккупация Ирана британскими и советскими войсками (1941г.). – 25 августа 1941 года в ходе Второй мировой войны проводилась совместная англо-советская операция по вводу войск СССР и Великобритании на территорию Ирана под кодовым наименованием операция «согласие». По официальной версии целью операции являлось обеспечение гарантированной безопасности южного маршрута поставок в СССР по ленд-лизу, взятие под контроль иранских нефтяных месторождений с целью предотвращения их захвата Германией, а также исключение возможности выступления Ирана на стороне стран гитлеровской оси. В ходе операции шах Ирана, Реза Пехлеви был принужден к отречению от престола в пользу своего сына Мохаммеда Реза Пехлеви. 29 января 1942 года между СССР, Великобританией и Ираном был подписан Договор о союзе. Союзники обязались «уважать территориальную целостность, суверенитет и политическую независимость Ирана».

Ключевые слова: *Иран, Великобритания, СССР, оккупация, Вторая мировая война, Реза шах, Англо-иранская нефтяная компания*

HAYK SOGHOMONYAN – *The British and Soviet Occupation of Iran (1941).* –

On 25 August, 1941 British and Soviet troops invaded Iran. At the time, and for many years afterward, the main reason for this was that German influence in Iran at start of the World War 2 was noticeable. Reza Shah Pahlavi's reliance on German technology for his ambitious development plans worried the Allies, who feared the Germans might make Iran a base for operations against the Soviet Union. In addition, in the wake of the June 1941 German invasion of the USSR, the Allies needed Iran as a channel for supplies to the Soviet Union. Furthermore, London had the defense of India in mind, and it wanted to safeguard its oilfields and refineries in Iran. Reza Shah abdicated in favor of his twenty-two year old son Mohammad Reza. In January 1942, Iran, the Soviet Union, and Britain signed the Tripartite Treaty, guaranteeing Iran's territorial sovereignty and political independence.

Key words: *Iran, Great Britain, USSR, occupation, WW2, Reza Shah, Anglo-Iranian Oil Company*